

Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Editiones
sine fine

Tom 1

pod redakcją
Krzysztofa Kopińskiego, Wojciecha Mrozowicza
i Janusza Tandeckiego

(Nadbitka)

Toruń 2017

Redaktor Naczelna Wydawnictw TNT:
Grażyna Halkiewicz-Sojak

Komitety wydawniczy:
Jerzy Dygdała
Andrzej Kola

Recenzenci:
Roman Czaja
Andrzej Radziwiński

Opracowanie redakcyjne:
Danuta Murawska

Projekt okładki:
Krzysztof Skrzypczyk

Skład i łamanie:
Max Szot

© Copyright 2017 Towarzystwo Naukowe w Toruniu

ISBN 978-83-65127-24-2

Wyd. I, ark. wyd. 15
Druk:
Drukarnia POZKAL Sp. z o.o.
ul. Cegielna 10/12, 88-100 Inowrocław

Spis treści

Wprowadzenie	7
<i>Mateusz Superczyński</i> Edycje ksiąg miejskich Chełmna — różnorodność metodologii i szkół edytorskich	11
<i>Julia Możdżeń</i> Projekt edycji kodeksu Bernta Stegmanna (1528) — najstarszego zводу gdańskich kronik	25
<i>Kamila Follprecht</i> Kontynuacja edycji ksiąg przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1612–1800	51
<i>Maciej Żdanek</i> Edycje ksiąg urzędowych Uniwersytetu Krakowskiego — dzieło na nowo podjęte	67
<i>Stanisław Rosik</i> Czy za pierwszych Piastów istniał <i>pagus Silensis</i> ? O nowożytnej genezie dzisiejszych problemów interpretacyjno-translatorskich (na przykładzie badań nad wątkiem Ślęzy w <i>Kronice Thietmara</i>)	91
<i>Rościsław Żerelik</i> <i>Carmen miserabile</i> magistra Rogera z Apulii — edycje i przekłady (na marginesie nowego rosyjskiego przekładu „Pieśni żałosnej”)	99
<i>Antoni Barciak</i> Cykl wydawniczy <i>Regesty dokumentów przechowywanych</i> <i>na Górnym Śląsku</i>	111
<i>Janusz Grabowski</i> Księga skarbowa Janusza II. Prace nad nową edycją rachunków dworu książęcego	117

Marek Słoń

Sine initio et sine fine. Edycja źródła jako proces zawsze otwarty 131

Anna Zajchowska

„*Monumenta Vaticana*” — koncepcje edycji późnośrednio-wiecznych źródeł papieskich. Przyczyny sukcesów i porażek 143

Adam Kozak

W poszukiwaniu metody edycji późnośredniowiecznych kościelnych źródeł sądowych 163

Bogumił Szady

W sprawie metody opracowania repertoriów wizytacji kanonicznych epoki staropolskiej 177

Łeszek Zygmier

„*Concilia Poloniae*” — niedokończona seria wydawnicza 189

Tomasz Związek

Wydawać, ale jak? Propozycja cyfrowej edycji staropolskich ksiąg sądowych XV–XVIII wieku 203

Janusz Łosowski

Problem modernizacji instrukcji wydawniczej dotyczącej źródeł historycznych z okresu staropolskiego 227

Paweł Madejski

„Metoda edytorska” Szymona Starowolskiego 245

Bogumił Szady

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

W sprawie metody opracowania repertoriów wizytacji kanonicznych epoki staropolskiej

Wartość wizytacji kanonicznych z okresu nowożytnego dla badań historycznych była wielokrotnie podkreślana w literaturze polskiej i europejskiej¹. Zakres tematyczny studiów, dla których stanowią one podstawowe lub pomocnicze źródło, jest bardzo szeroki. Protokoły wizytacyjne są poświadczeniem działalności kontrolnej, administracyjnej i reformatorskiej władz Kościoła wobec podległych im kościelnych instytucji. Z drugiej wszakże strony, ponieważ zawierają szczegółowy opis stanu, w jakim się znajdowały te instytucje, wizytacje były wykorzystywane w sporach i procesach sądowych. To nakazuje ostrożniej niż zazwyczaj podchodzić do informacji zamieszczonych w owych dokumentach, zwłaszcza gdy okazują się one rozbieżne z materiałem porównawczym. Ze względu na charakter źródła oraz ścisły związek z dziejami instytucji wyznaniowych, do wizytacji sięgano w głównej mierze w badaniach z zakresu historii Kościoła oraz historii społeczno-religijnej (np. edukacja, religijność). Warto także pamiętać o wa-

¹ S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, Zeszyty Naukowe KUL, t. 5: 1962, z. 3, s. 41–58; H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989 (także bibliografia wybranych edycji); *Fonti ecclesiastiche per la storia sociale e religiosa d'Europa, XV–XVIII secolo*, ed. C. Nubola, A. Turchini (Annali dell'Istituto storico italo-germanico. Quaderno, 50), Bologna 1999; *Kirche und Visitation: Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*, hrsg. v. E. W. Zeeden, P. T. Lang (Spätmittelalter und frühe Neuzeit, 14), Stuttgart 1984; J. J. García Hourcade, A. Irigoyen López, *Las visitas pastorales, una fuente fundamental para la historia de Iglesia en la Edad Moderna*, Anuario de Historia de la Iglesia, vol. 15: 2006, s. 293–301.

lorach tych materiałów dla studiów z zakresu geografii historycznej (zwłaszcza osadnictwa) oraz demografii historycznej².

Poza wartością informacyjną, na szczególne podkreślenie zasługują trzy cechy tego źródła: powszechność, systematyczność oraz schematyczność. Wszystkie powodują, że wizytacje mogą być podstawą porównawczych i szeroko zakrojonych — zarówno pod względem terytorialnym, jak i chronologicznym — opracowań historycznych. Sytuację utrudnia rozproszenie materiału oraz brak generalnego i spójnego inwentarza, który obejmowałby całość zasobów archiwalnych o takim charakterze. Mimo olbrzymiej pracy wykonanej od początku lat sześćdziesiątych przez Stanisława Librowskiego i Witolda Kujawskiego oraz Ośrodek Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, warto przypomnieć fragment programowego postulatu zgłoszonego przez Stanisława Litaka już w 1967 r.: „Brak jednak dobrej o nich informacji utrudnia w znacznej mierze ich wykorzystanie do badań naukowych. Poza nielicznymi wyjątkami, akta wizytacji nie są obecnie nawet zinwentaryzowane. [...] W związku z tym istnieje pilna potrzeba znalezienia sposobu szerszego, aniżeli dotychczas, udostępnienia tego cennego źródła historykom”³.

O ile problem wskazany w pierwszym fragmencie zacytowanej opinii jest już nieaktualny, gdyż stan wiedzy na temat nowożytnych wizytacji został znacznie pogłębiony, o tyle sprawa szerszego udostępnienia tych źródeł historykom pozostaje wciąż nierozwiązana. Nie zapewnią go — przy oczywistej wartości naukowej — pełnotekstowe edycje wizytacji. Ogromna liczba protokołów wizytacyjnych zalegających w archiwach kościelnych, a niekiedy i państwowych, nie pozwala na ich wydanie w całości. Zgłoszony w okresie międzywojennym projekt publikowania *in extenso* najstarszych, szesnastowiecznych wizytacji, a następnie jedynie zmian, jakie zaszły w stosunku do nich w późniejszych stuleciach (XVII–XVIII), został już krytycznie oceniony w latach sześćdziesiątych XX w. Najbardziej zaawansowany,

² Por. M. Cárcel Ortí, *Visitae pastorales y relaciones ad limina: Fuentes para la geografía eclesiástica* (Memoria ecclesiae. Subsidia, 6), Oviedo 2007. Wizytacje kanoniczne z II połowy XVI oraz I połowy XVII w. systematycznie służą do rekonstrukcji sieci osadniczej oraz granic administracyjnych w pracach Atlasu historycznego Polski; K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [in:] *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, t. 1, red. H. Rutkowski (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 1), Warszawa 2008.

³ S. Litak, *W sprawie publikowania i rejestracji akt wizytacyjnych kościołów i parafii*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 14: 1967, s. 136.

zarówno pod względem teoretycznym, jak i w praktyce, okazał się program zaproponowany w 1964 r. przez S. Librowskiego w odniesieniu do diecezji wrocławskiej, omówiony krytycznie w cytowanym już tekście S. Litaka z 1967 r.⁴ Obie te koncepcje — Litaka i Librowskiego — będą stanowiły punkt odniesienia dla metody opracowania repertoriów wizytacji kanonicznych epoki staropolskiej w postaci czasowo-przestrzennej bazy danych dostępnej on-line.

Dotychczas publikowane repertoria wizytacji, zwłaszcza dotyczące archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji wrocławskiej, przybierały formę obszernych analiz o charakterze źródłoznawczym i archiwalnym. Część historyczna (instytucje wytwarzające — dzieje urzędu, zarząd diecezją, organizacja instytucjonalna i terytorialna wizytowanego terenu) odgrywała w nich bardzo istotną rolę. Co ważne, część historyczna w edycji wizytacji średniowiecznych, które były przedmiotem rozprawy habilitacyjnej S. Librowskiego, ma ujęcie odmienne od koncepcji przyjętej dla wizytacji potrydenckich, gdzie autor zapowiedział „zredagowanie poprawnego i właściwego wstępu [...] do czasu opracowania i opublikowania repertorium wszystkich przeszło dwustu ocalałych ksiąg wizytacyjnych gnieźnieńskich”. Wprawdzie S. Librowski dostrzegał znaczenie aparatu krytycznego, wstępu oraz analizy źródłoznawczej, lecz za najważniejszą z punktu widzenia użytkownika uważał zawartość akt wizytacyjnych. Przyznawał zresztą, że najtrudniejsze było ustalenie zakresu podawanych w repertorium informacji i że zastosował metodę „złotego środka”. Ta część koncepcji repertorium przyjętej przez S. Librowskiego wydaje się kluczowa i najbardziej dyskusyjna, warto więc przytoczyć jego wypowiedź: „Zakres informacji treściowej, którą należało w opracowaniu podawać, okazał się najtrudniejszy do ustalenia. Z tej to przyczyny kilka razy musiałem zmieniać jego rozplanowanie i roz-

⁴ J. Fijałek i S. Zachorowski w 1919 r., oprócz skrytykowanej przez S. Litaka metody edycji protokołów wizytacyjnych z okresu nowożytnego, postulowali potrzebę „wykonania dokładnego spisu wizyt i bibliografii ksiąg wizytacyjnych”, proponowali też dość interesujące praktyczne zalecenie, by do pracy przy edycji wizytacji angażować osoby „bez wyższego przygotowania naukowego i wydawniczego, jeśliby wprzód został opracowany i omówiony, a następnie polecony wzór wydawania tych źródeł” — *idem*, *O potrzebach wydawniczych w zakresie źródeł historii Kościoła w Polsce*, Nauka Polska, t. 2: 1919, s. 232–234; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej, cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej, t. 1: Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze, z. 1: Wstęp ogólny do wizytacji*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 8: 1964, s. 5–186; S. Litak, *W sprawie publikowania i rejestracji*, s. 138–139.

miary, opowiadając się w końcu za złotym środkiem w ujęciu — tak, by z jednej strony wiadomości nie było za mało, z drugiej zaś, żeby jej nie było za dużo, wskutek czego repertorium mogłoby się przerodzić w inne dzieło, np. w ekscerpty wizytacyjne. Przyjąwszy ów środek, odstępowałem od niego potem wielokrotnie w kierunku poszerzenia informacji, ilekroć mi się wydawało, iż będą one potrzebne komuś z czytelników”⁵.

Przyjęcie tak sformułowanej koncepcji zakresu treściowego repertorium, z licznymi nieprecyzyjnymi określeniami („za mało”, „za dużo”, „mi się wydawało”), spowodowało, że w późniejszych latach repertoria gnieźnieńskie, a potem włocławskie, cechowała dość duża różnorodność treściowa i różny stopień szczegółowości. Zgodnie z koncepcją treściowa zawartość wizytacji była oddawana własnymi słowami, tj. w języku polskim. Zakres treściowy, z parafią jako główną jednostką opisową, został podzielony na trzy główne części: kościół parafialny i miejscowości parafialne; benefycja proste oraz inne kościoły i kaplice; informacje szczegółowe. Mimo że dość szeroki — a może właśnie z tego powodu — okazał się on dość dyskusyjny. Forma przyjęta przez Witolda Kujawskiego (seria 1997–2009), który kontynuuje dzieło Stanisława Librowskiego (seria 1974–1978) w odniesieniu do diecezji włocławskiej, różni się dość istotnie od pierwotnego założenia — w opisach pojawiają się tak fundamentalne elementy, jak okręg parafialny, patronat, duchowieństwo (obsada beneficjów), uposażenie⁶. Ze względu na charakter opisu i jego objętość repertoria te przybierają niekiedy charakter ekscerptów, czego obawiał się Librowski.

Zgoła odmienną koncepcję zakresu treści, przy czym zrealizowaną jedynie w niewielkim stopniu, przedstawił w swoim artykule z 1967 r. Stanisław Litak (opracowane przykłady dotyczyły wybranych dwóch wizytacji archidiaconatu lubelskiego z 1603 r. i dekanatu łukowskiego z 1793 r.). Sformułował on bardzo skrócony kwestionariusz repertoryjny — jego główną składową jest wykaz miejscowości, w których znajdowały się świątynie, wraz z podaniem jedynie ich przynależności terytorialnej, charakteru miej-

⁵ S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 28: 1974, s. 78–79.

⁶ „Nie poprzestano na informacji, gdzie zawarte są informacje o parafiach, kościołach itp., ale podano także wiadomości o proboszczach, wsiach parafialnych i innych, charakterystycznych dla danej parafii” — W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 1: Wizytacje XVI i XVII wieku*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 68: 1997, s. 32.

scowości parafialnej oraz wezwania świątyni, jeśli w miejscowości było więcej kościołów. S. Litak proponował objąć repertorium także świątynie zajęte przez protestantów oraz klasztory wzmiankowane w wizytacjach. Odrębną uwagę, ze względu na wartość badawczą, poświęcił dokumentom sprzed roku 1600 wpisanym do akt wizytacyjnych⁷. W bardzo zbliżonej metodologii (przy niewielkich modyfikacjach) repertoria wizytacji diecezji chełmskiej z XVII i XVIII wieku opracowuje Bogumił Szady⁸.

Kwestionariusze repertoriów wizytacji sporządzonych w innych krajach także nie mają jednolitej struktury ani metody opracowania. Repertoria francuskie, chociaż przygotowane według bardzo bogatego kwestionariusza, nie zawierają informacji o wizytowanych kościołach, gdy ich liczba przekraczała dziesięć. Jeżeli wizytacja obejmowała więcej niż dziesięć świątyń, ograniczono się do podania jedynie ich liczby w poszczególnych jednostkach administracyjnych, np. dekanatach lub archidiakonatach. Zapisy uporządkowane są chronologicznie w ramach poszczególnych diecezji i skupiają się głównie na zakresie rzeczowym wizytacji⁹. Repertoria niemieckie informują o wszystkich miejscowościach, w których były wizytowane kościoły, przy czym kwestionariusz problemów poruszanych przez wizytację jest podawany — podobnie jak w repertorium francuskim — zbiorczo dla całej wizytacji, a nie dla każdego kościoła¹⁰. Bardziej nowoczesną formę opracowania repertoriów — opartą na bardzo rozbudowanym kwestionariuszu geograficzno-rzeczowym — zaproponowała Cecilia Nubola („Banca dati delle visite pastorali italiani”). Do monograficznego opracowania poświęconego diecezji trydenckiej została dołączona aplikacja komputerowa (pły-

⁷ S. Litak, *W sprawie publikowania i rejestracji*, s. 140–144.

⁸ B. Szady, *Wizytacje diecezji chełmskiej — XVII wiek*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 82: 2004, s. 269–288; idem, *Wizytacje diecezji chełmskiej — wizytacja biskupa Krzysztofa Jana Szembeka (1714–1718)*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 87: 2007; idem, *Wizytacje diecezji chełmskiej — wizytacja biskupa Jana Feliksa Szaniawskiego z lat 1726–1729. Repertorium protokołów*, [in:] *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej (1967–2014)*, red. G. Rutkowska, A. Gašiorowski, Warszawa – Poznań 2015, s. 871–881.

⁹ *Anciens diocèses (jusqu'en 1790)*, vol. 3: *Mâcon-Riez*, red. D. Julia, M. Venard (Répertoire des visites pastorales de la France, 1), Paris 1983, s. 9–31.

¹⁰ *Repertorium der Kirchenvisitationsakten aus dem 16. und 17. Jahrhundert in Archiven der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. 2.1: *Baden-Württemberg*, hrsg. v. E. W. Zeeden, P. Th. Lang (Spätmittelalter und frühe Neuzeit, 2.1), Stuttgart 1984.

ta CD) z elektroniczną wersją repertorium, umożliwiającą przeszukiwanie oraz sortowanie informacji¹¹.

Dotychczasowa dyskusja wokół metod przygotowania repertoriów dotyczyła, oprócz zakresu treściowego, także układu oraz formy edycji. Dla kształtu repertorium decydujące było rozstrzygnięcie, czy powinno ono oddawać układ treści książki wizytacyjnej (porządek archiwalny), czy też być ułożone według omawianych jednostek — wizytacji i parafii (układ rzeczowy). W repertoriach publikowanych przez S. Librowskiego i W. Kujawskiego obowiązywał układ rzeczowy: jednostką repertoryjną była wizytacja (czynność), główną zaś rolę porządkującą odgrywały wizytowane kościoły — strony/karty wpisywane były po opisie kościoła; jeżeli opis kościoła był rozbity i znajdował się w kilku miejscach analizowanej książki, wówczas wszystkie strony/karty pojawiały się przy opisie tego kościoła w jednym miejscu. Inne rozwiązanie wybrał S. Litak, przyjmując porządek książki (archiwalny).

Problemy związane z wyborem formy i układu repertoriów eliminuje częściowo zastosowanie w trakcie ich przygotowania technologii informatycznych¹². Wpływają one znacząco na dostępność źródeł historycznych, stawiają też w nowym kontekście potrzeby edytorskie. Koncepcja repertorium jako skróconej informacji o zawartości źródeł historycznych — tu: wizytacji — doskonale koresponduje z dynamicznym procesem digitalizacji tych dokumentów. Technologia w istotny sposób wpływa na cele opracowania repertoriów, które z kolei determinują metodykę ich przygotowania. W tej sytuacji należy mocno postawić pytanie o cele sporządzania repertoriów wizytacji w epoce cyfrowej.

Internetowa wersja *Słownika języka polskiego PWN* podaje następującą definicję repertorium: „spis rzeczy, skorowidz itp., ułatwiający znalezienie potrzebnej informacji w jakimś zbiorze”¹³. Podobnie definiuje repertorium nieco starszy, tradycyjnie wydany *Mały słownik języka polskiego*: „spis, wykaz, rejestr ułatwiający znalezienie potrzebnej wiadomości, notatki w księ-

¹¹ C. Nubola, *Per una banca dati delle visite pastorali italiane: Le visite della diocesi di Trento 1537–1940* (Annali dell’Istituto Storico italo-germanico in Trento, 49), Bologna 1998.

¹² Propozycję wykorzystania baz danych w przygotowaniu repertoriów wizytacji zgłosił w 2012 r. T. Moskal, *Stan i perspektywy publikacji akt wizytacyjnych z okresu staropolskiego*, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 98: 2012, s. 467.

¹³ *Słownik języka polskiego PWN*, <http://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 29.07.2016].

gach, aktach”¹⁴. W bardziej specjalistycznej literaturze archiwalno-źródłoznawczej repertorium jest określane jako forma skorowidza archiwalnego o średnim stopniu szczegółowości (lokowane między sumariuszem a indeksem). Zakres treściowy repertorium winien być zredukowany do podstawowych elementów, np. tytułów lub haseł dotyczących treści (rzeczowych, geograficznych albo osobowych)¹⁵. Wszystkie przedstawione definicje jako główny cel repertoriów wskazują ułatwienie w dotarciu do poszukiwanej informacji. W związku z tym należy postawić pytanie o charakter informacji pomieszczonych w wizytacjach kanonicznych, które są przez historyków najbardziej poszukiwane, i następnie o metodę dotarcia do tychże informacji, a co za tym idzie — o formę przygotowania repertorium oraz jego zakres treściowy.

Kolejność odpowiedzi na owe pytania nie ma wielkiego znaczenia, gdyż są one ze sobą ściśle związane. Z natury rzeczy nie sposób ująć w repertorium wszystkich spraw odnotowanych przez tego typu źródła, bez względu na szerokie spektrum badawcze wykorzystania wizytacji kościelnych. Warto pamiętać, że wymogi warsztatu historycznego nakazują w badaniach naukowych sięgać, w miarę możliwości, do źródeł archiwalnych zachowanych w pierwotnej formie (w dzisiejszej rzeczywistości coraz częściej w postaci zapisu cyfrowego). Jeżeli przedmiotem badań jest problem historyczny, a nie samo źródło (studium źródłoznawcze), w codziennej kwerendzie zazwyczaj historykowi wystarcza zapis cyfrowy. Wizyta w archiwum może wówczas ograniczyć się do weryfikacji, czy dostępny zapis cyfrowy jest wierną kopią jednostki archiwalnej, oraz do przeprowadzenia pewnych ustaleń, dotyczących np. opisu bądź krytyki źródła. Łącząc te dwie sprawy: niemożność ujęcia w repertorium wszystkich zagadnień, które mogą być potencjalnym przedmiotem zainteresowania badaczy, oraz warsztatowy wymóg pracy z pierwotnym tekstem źródła — można wrócić do pytania o podstawowe informacje poszukiwane przez historyków korzystających w badaniach z akt wizytacyjnych.

Praktyka badawcza oraz charakter źródła wskazują, że podstawową informacją jest: co, gdzie i kiedy zostało zwizytowane. Innymi słowy, dla ja-

¹⁴ *Mały słownik języka polskiego*, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka, Warszawa 1968, s. 693.

¹⁵ H. Robótka, *Opracowanie i opis archiwaliów. Podręcznik akademicki*, Toruń 2010, s. 165; H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 83.

kiego obszaru (jakich parafii, jakich świątyń) oraz z jakich lat zachowały się protokoły wizytacji. Biorąc pod uwagę geograficzną kolejność przeprowadzania wizytacji (wizytatorzy zmierzali najczęściej od świątyni do świątyni, od parafii do parafii), właśnie przestrzeń geograficzna połączona z chronologią wydaje się najlepszym kryterium uporządkowania oraz przedstawienia tego źródła w formie repertoryjnej. Dopiero uzyskanie podstawowej wiedzy w tym aspekcie pozwoli na wykorzystanie materiału wizytacyjnego w szerszym zakresie oraz uszczegółowienie kwestionariusza repertorium. Warto w tym miejscu wymienić dwie kategorie repertoriów, jakie winny powstawać: podstawowe i rozszerzone. Pierwsze mają podawać tylko informacje najbardziej kluczowe (o tego typu wykazach będzie mowa dalej), drugie zaś bardziej szczegółowe zagadnienia (np. dotyczące duchowieństwa, majątku kościelnego itd.). Repertoria rozszerzone dzięki zastosowaniu relacyjnych baz danych bez większych trudności mogą być wiązane z podstawowymi¹⁶.

Repertorium podstawowe, mocno ograniczone w swojej zawartości, ma jak najszybciej dostarczyć historykom najbardziej poszukiwanych informacji, czyli: gdzie (sygnatura archiwalna oraz strony/karty) znajdują się protokoły wizytacyjne świątyń położonych w określonych miejscowościach. Oczywiście zachowany powinien zostać tradycyjny opis źródłoznawczy każdej z ksiąg. W zakresie treści repertorium to powinno obejmować jedynie dane ułatwiające jednoznaczną identyfikację wizytowanej świątyni: nazwę miejscowości w jej brzmieniu źródłowym oraz zmodernizowanym (np. według wykazu S. Litaka), typ miejscowości (miasto/wieś), przynależność do administracji kościelnej (diecezja, archidiakoniat, dekanat, parafia w przypadku świątyń filialnych), typ świątyni (parafialna, filialna), rodzaj kościoła (katedra, kolegiata, kościół zakonny, kaplica publiczna, kaplica prywatna, prepozytura, szpitalny) i jego wezwanie, sygnaturę archiwalną oraz karty/strony, na których został zapisany protokół wizytacyjny. Ze względu na wartość wizytacji dla badań nad innymi wyznaniem i religiami, repertorium powinno odnotować także informacje o świątyniach innych wyznań.

Dotychczas w Polsce opracowując repertoria wizytacji nie korzystano w szerszym zakresie z możliwości elektronicznego porządkowania materia-

¹⁶ Kategorię repertoriów rozszerzonych w odniesieniu do duchowieństwa zaproponował T. Nowicki w trakcie konferencji naukowej „Historia chrześcijaństwa w źródłach”, Kraków, 4–6 XII 2014 r. (w referacie: B. Szady, T. Nowicki, A. Hamryszczak, Metody opracowania repertoriów wizytacji kanonicznych epoki staropolskiej).

łu. Tymczasem wizytacje kanoniczne doskonale nadają się — podobnie jak wszystkie źródła o charakterze spisowo-inwentarzowym, które cechuje systematyczność oraz schematyczność — do porządkowania za pomocą baz danych. Ze względu na geograficzny układ materiału wizytacyjnego powinny być to bazy danych czasowo-przestrzennych. Włączenie narzędzi cyfrowych nie oznacza rezygnacji z tradycyjnej (papierowej) publikacji repertoriów wizytacyjnych, a ma jedynie wzbogacić i usprawnić korzystanie z tego typu zasobów oraz umożliwić dokonywanie analiz o charakterze geostatystycznym. Obecnie odnalezienie w repertorium informacji o wizytacjach w danej świątyni bądź na określonym obszarze wiąże się z dość czasochłonnym poszukiwaniem albo w samych repertoriach (jedna księga lub jedna wizytacja odpowiada w tym układzie jednemu repertorium), albo w indeksach geograficznych, które znacznie przyspieszają pracę, ale nie likwidują konieczności „wędrowania” po wielu stronach i tomach.

Wykorzystanie baz danych oraz sprzężenie ich z interaktywną mapą (technologie GIS) pozwala na uporządkowanie i udostępnienie materiału repertoryjnego w dowolnym układzie (archiwalnym, rzeczowym, geograficznym). Dopiero na etapie przygotowania do druku konieczny byłby wybór metody porządkowania. Przygotowanie wersji drukowanej mogłoby polegać na wprowadzeniu informacji, które ma zawierać repertorium, do bazy danych, a następnie przekształceniu bazy danych do formatu tekstowego, który — po odpowiednim opracowaniu — stanowiłby podstawę edycji. W ten sposób repertorium wizytacji otrzymałoby dwie postaci: tradycyjną (drukowaną) oraz bazodanową, sprzężoną z mapą, która mogłaby ułatwiać kwerendę.

W przedstawionej propozycji jednostkami repertoryjnymi są zapiski, które oznaczają kolejno występujące po sobie i wyodrębnione części jednostki archiwalnej zawierającej protokoły wizytacji (porządek archiwalny). Zapiski mogą być oparte na układzie księgi (nagłówki, wszywki, karty tytułowe protokołów) lub — wobec braku takich elementów — ustalone przez osobę przygotowującą repertorium. Ze względu na konieczność odnotowania w repertorium świątyń, które nie stanowią podstawowej jednostki opisu (kaplice, kościoły innych wyznań itd.), w ostatnio opublikowanym repertorium diecezji chełmskiej z lat 1726–1729 został wprowadzony podział na zapiski podstawowe oraz dodatkowe. Zapiska podstawowa dotyczy wyodrębnionego — najczęściej przez nagłówek — protokołu wizytacyjnego kościoła parafialnego lub filialnego. Natomiast zapiska dodatkowa jest za-

wsze składową zapiski podstawowej i dotyczy kościołów oraz kaplic, które nie mają odrębnego protokołu. Jeżeli obiekty te znajdowały się w tej samej miejscowości co kościół parafialny lub filialny zapiski podstawowej, nazwa miejscowości jest pomijana; gdy leżały w innej miejscowości, podano zarówno jej nazwę, jak i typ (miasto/wieś). Warto podkreślić, że układ ksiąg nie zawsze był jednolity i ten sam kościół w jednej wizytacji mógł mieć odrębny protokół (zapiska podstawowa), a w innej być opisany w ramach parafii, do której należał (zapiska dodatkowa). Jeżeli księgi wizytacyjne oprócz protokołów wizytacji mieszczą też inne dokumenty (listy pasterskie, pełnomocnictwa, formularze i kwestionariusze wizytacji, spisy treści, zestawienia itd.), należy rozszerzyć lub zmodyfikować kategorie zapisek. Z tego względu wprowadzono kategorię „zapiski uzupełniającej”. Określenie „zapiska uzupełniająca” powinno odnosić się do innych niż protokoły dokumentów wizytacji. W tabeli 1 przedstawiono przykłady praktycznego zastosowania typologii zapisek¹⁷.

Tabela 1. Fragment drukowanego repertorium według proponowanego schematu opisu (zapiski podstawowe, dodatkowe i uzupełniające)

Strona/karta i data	Treść zapiski	Typ zapiski
1	2	3
K. 1–1v	[list biskupa Jana Feliksa Szaniawskiego do duchowieństwa diecezji chełmskiej zapowiadający wizytację, Skierbieszów, 27.04.1726]	uzupełniająca
K. 2–4	Ordo visitandi ecclesias [<i>sic!</i>] et conscribendi acta [<i>sic!</i>] visitationis, necessariis titulis et quaestionibus dispositus [kwestionariusz wizytacji]	uzupełniająca
K. 5–11 28.05.1726	m Mosty Wielkie („Augustow alias Mosty”), kpar, WnNMP, Jan Ch, Idzi, Anna, dek. Bełż	podstawowa
	k. 7: kap („in sylvis”)	dodatkowa
K. 11–20 29.05.1726	m Bełż, kpar, Mikołaj Bp, dek. Bełż	podstawowa
	k. 14: kżak, dominikanie [tylko wzmianka, bez opisu]	dodatkowa
	k. 14: kżak, dominikanki [tylko wzmianka, bez opisu]	dodatkowa

¹⁷ B. Szady, *Wizytacje diecezji chełmskiej — wizytacja biskupa Jana Feliksa Szaniawskiego*, s. 873, 879.

1	2	3
K. 20–26 30.05.1726	m Bełz, kłs, św. Trójca, Piotr i Paweł AAP	podstawowa
K. 26v–34 1.06.1726	m Tyszowce, kpar, św. Krzyż, Leonard W, dek. Grabowiec	podstawowa
K. 34–41 9.08.1726	m Potylicz, kpar, prep, NMP, Stanisław BpM, Dominik W, dek. Potylicz	podstawowa
	k. 35v: kap, PPańskie („in monte extra oppidum”)	dodatkowa
K. 41v–48v 21.08.1726	m Gorzków, kpar, Stanisław, dek. Krasnystaw [ciąg dalszy wizytacji na k. 550–569v]	podstawowa
K. 49–54 11.09.1726	w Surhów, kpar, WnNMP, dek. Krasnystaw	podstawowa
	k. 51: kap, Łukasz Ew („in sylvis Surohoviensibus est capella seu ecclesia”)	dodatkowa
	k. 51v: kłcm („Circa sepes eiusdem cemeterii est capella parva lignea nova”)	dodatkowa

Zalet płynących z wprowadzenia informacji repertoryjnych do bazy danych jest więcej. Wzbogacają możliwość prezentacji repertoriów wizytacyjnych przez umieszczenie ich w internecie i czynią repertoria projektami poniekąd „otwartymi”, możliwymi do dalszego rozwoju i poszerzania ich kwestionariusza w kierunku wybranym przez badacza. Dodatkowo, jeśli archiwum udostępnia księgi wizytacji w formie zdigitalizowanej, repertoria bazodanowe mogą być bez większej trudności połączone z taką kopią rękopisu i kierować badacza bezpośrednio do pożądanej informacji w źródle (strona, karta, zapiska). Oprócz różnego typu funkcji wyszukiwania danych (według miejscowości, dekanatów, sygnatur archiwalnych, dat itd.) bazy danych umożliwiają integrację danych, przez co stają się narzędziem analitycznym i porównawczym. W ten sposób repertorium wizytacji jest nie tylko pomocą dla badaczy, ale nabiera też charakteru naukowego. Na etapie przygotowania repertoriów w najbardziej podstawowej postaci, czyli skróconego indeksu geograficznego, przynoszą materiał do rekonstrukcji procesu rozwoju struktur administracyjnych i terytorialnych Kościoła łacińskiego.

Obok tradycyjnego rozumienia repertorium jako rodzaju pomocy archiwalnej należy też rozważyć traktowanie tego typu opracowań jako formy edytorskiej, szczególnie jeżeli — dzięki narzędziom informatycznym — może być ona łatwo sprzężona z cyfrowym obrazem źródła. Podejście takie wynika chociażby z definicji edytorstwa jako zespołu „naukowo uzasad-

nionych metod ustalania i udostępniania źródeł historycznych”. Podstawowym założeniem edytorstwa historycznego — zgodnie z poglądem sformułowanym przez Józefa Szymańskiego w podręczniku nauk pomocniczych historii — winno być jak najwierniejsze przekazanie oryginału¹⁸. Wierny obraz przekazuje zarówno drukowana fotografia rękopisu, jak i fotografia cyfrowa publikowana w internecie. Aparat indeksowy — czy to w postaci sumariusza, czy repertorium, czy innego typu skorowidza — zespolony z takim obrazem staje się w tym kontekście elementem edycji źródła. Oprócz archiwalnego i edytorskiego kontekstu repertorium należy poddać ocenie także naukowy wymiar tego typu opracowań. Przygotowanie w pełni wartościowych i funkcjonalnych repertoriów wizytacji kanonicznych wymaga bowiem krytyki podawanych przez źródła informacji oraz jednoznacznej identyfikacji rzeczowej i geograficznej opisywanych świątyń i jednostek administracji kościelnej.

¹⁸ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2006, s. 691, 700.